הרב יהודה זולדן, באר יהודה – פסחים, עמ' 326-341

כג

שאף הן היו באותו הנס
(פסחים קח ע"ב; ערכין ג ע"א)

א. ארבע כוסות, מגילה ונר חנוכה
   1. רש"י, רשב"ם, תוספות: אף הן היו באותו הנס, באותו ספק
   2. רמב"ם: והכל חייבים... אחד אנשים ואחד נשים
ב. ליל הסדר - החובה של נשים במצוות הגדה, הלל ושתיית ארבע כוסות
סיכום

א. ארבע כוסות, מגילה ונר חנוכה

1. רש"י, רשב"ם, תוספות: אף הן היו באותו הנס, באותו ספק

בגמרא (קח ע"ב) נאמר:

> תנו רבנן: הכל חייבין בארבעה כוסות הללו, אחד אנשים ואחד נשים...

בברייתא לא נאמר מדוע נשים חייבות. קודם לכן הובאו בגמרא דבריו של ר' יהושע בן לוי, אמורא ארץ ישראלי, שהתייחס לחובת נשים בארבע כוסות:

> ואמר רבי יהושע בן לוי: נשים חייבות בארבעה כוסות הללו, שאף הן היו באותו הנס.

ר' יהושע בן לוי נימק כך גם מדוע נשים חייבות בנר חנוכה (שבת כג ע"א) ובמקרא מגילה (מגילה ד ע"א; ערכין ג ע"א).[1] רש"י ורשב"ם (ד"ה שאף) הסבירו את דברי ר' יהושע בן לוי בנוגע לארבע כוסות ולמקרא מגילה, והפנו למקור בעניין נר חנוכה:

> כדאמרינן (סוטה יא, ב) בשכר נשים צדקניות שבאותו הדור נגאלו. וכן גבי מקרא מגילה, נמי אמרינן הכי, דמשום דעל ידי אסתר נגאלו, וכן גבי נר חנוכה במסכת שבת (כג, א).

המכנה המשותף לארבע כוסות ולמקרא מגילה הוא שבזכות נשים מובילות ומנהיגות נגאלו מאותן צרות ועל כן קבעו חכמים שנשים חייבות במצוות הללו. רש"י (שבת שם, ד"ה היו) הסביר בנוגע לנר חנוכה:

> שגזרו יוונים על כל בתולות הנשואות להיבעל לטפסר תחלה, ועל יד אשה נעשה הנס.

רש"י ציין שתי סיבות בנוגע לחנוכה: הצלה מגזרות שנגזרו על נשים, והצלה בהובלת אשה. באשר למקרא מגילה כתב רש"י (מגילה ד ע"א ד"ה שאף): "שאף על הנשים גזר המן 'להשמיד להרוג ולאבד מנער ועד זקן טף ונשים' (אסתר ג, יג)". מכאן שגם בנוגע למקרא מגילה, כתב רש"י שתי סיבות: הצלה מגזרת המן, והצלה בהובלת אשה.

תוספות (קח ע"ב ד"ה היו) ציינו את דברי הרשב"ם והקשו:

> היו באותו הנס - פי' רשב"ם שעל ידם נגאלו, וכן במגילה ע"י אסתר, ובחנוכה ע"י יהודית. וקשה:
>
> [א] ד"אף" משמע שאינן עיקר?
>
> [ב] ועוד דבירושלמי גריס ש"אף הן היו באותו ספק" משמע באותה סכנה דלהשמיד להרוג ולאבד.

---

[1] בתוספתא (מגילה ב, ז) נאמר שנשים פטורות ממקרא מגילה: "הכל חייבין בקריאת מגלה כהנים לוים וישראל... כולן חייבין ומוציאין את הרבים ידי חובתן... נשים ועבדים וקטנים פטורין ואין מוציאין את הרבים ידי חובתן". בגמרא (ערכין ב ע"ב - ג ע"א) נזכרה תחילת הברייתא: "הכל חייבין במקרא מגילה, הכל כשרין לקרות את המגילה. לאיתויי מאי? לאתויי נשים, וכדר' יהושע בן לוי, דאמר ר' יהושע בן לוי: נשים חייבות במקרא מגילה, שאף הן היו באותו הנס". מכאן שהגמרא הניחה שלא הכול מסכימים שנשים פטורות.

כוונת התוספות לירושלמי (מגילה ב, ה) שם נאמר:

> בר קפרא אמר: צריך לקרותה לפני נשים ולפני קטנים, שאף אותם הוו בספק. ר' יהושע בן לוי עבד כן, מכנש בנוי ובני בייתיה וקרי לה קומיהון.

אמנם מיד לאחר שהובאו דברי בר קפרא, נזכר שם שר' יהושע בן לוי קרא מגילה לבני ביתו, אך לא נזכר הטעם שנאמר בשמו בתלמוד הבבלי. לפי פירוש התוספות המכנה המשותף הוא שבפסח, חנוכה ופורים גם הנשים היו בסכנת חיים, וגם להן נעשה הנס והן ניצלו, ולכן עליהן לקיים המצוות הללו.[2]

הרב שמעון קיירא (ספר הלכות גדולות, סימן יט – הל' מגילה עמ' רלו) הוסיף עוד על האמור בירושלמי בנוגע למקרא מגילה:

> רבי יהושע בן לוי מכניס אל כל אנשי ביתו וקורא לפניהם מגילת אסתר. רבי יונה אבוה דרבי מנא היה מתכוין לקרות אותה לפני הנשים שבביתו, שהכל היו בספק, והכל חייבין במשמע, אחד הנשים ואחד העבדים ואחד הקטנים.[3]

רבי יונה אביו של רבי מנא היה אמורא ארץ ישראלי בדור הרביעי, ועמד בראשות הישיבה בטבריה. מכאן שאף לאחר בר קפרא ור' יהושע בן לוי, היה מי שקרא מגילה בפני בני ביתו, וגם כאן הנימוק הוא "שהכל היו בספק".

על שאלת תוספות יש להעיר, שבר קפרא אמר את דבריו רק בנוגע למקרא מגילה, ולא הביע דעה לגבי ארבע כוסות ונר חנוכה. אמנם התוספות (מגילה ד ע"א ד"ה שאף) הרחיבו את הנימוק בשמו של בר קפרא גם בנוגע לפסח וחנוכה:

> שאף הן היו בספק דלהשמיד ולהרוג [=בפורים], וכן בפסח שהיו משועבדות לפרעה במצרים, וכן בחנוכה הגזירה היתה מאד עליהן.

כמובא לעיל מהירושלמי, על ר' יהושע בן לוי מסופר שם שקרא מגילה גם בפני בנות משפחתו, ואף שדבריו בירושלמי מופיעים בסמיכות לדברי בר קפרא שנימק את הדין שצריך לקרוא מגילה בפני נשים, אין זה אומר שהוא מסכים לנימוק זה. אפשר שר' יהושע בן לוי חלק ואמר נימוק אחר, אך בהחלט ייתכן שהירושלמי הביא את המסופר על ר' יהושע בן לוי בסמיכות לדברי בר קפרא כדי לומר שגם ר' יהושע בן לוי נימק כך, וכוונת דבריו היא: "שאף הן" – הנשים", "היו באותו הנס" - ניצלו מהסכנות והגזרות והיו להן ניסים כמו לאנשים.

בנוגע לשאלה "ד'אף' משמע שאינן עיקר", אכן למעט פורים, המעשים של הנשים האחרות הצטרפו לפעולות אחרות של מנהיגים אחרים. גם בפורים, אכן אסתר היא שהובילה את המהלך במפגש עם אחשוורוש והמן, אך גם מרדכי כמובן היה שותף והוא שהורה לה להיכנס לאחשוורוש.

לפנינו שני כיוונים בהסבר דברי ר' יהושע בן לוי. לפי הרשב"ם זהו נימוק ייחודי המסביר מדוע נשים חייבות במצוות הללו - נשים מנהיגות שהובילו או שהיו שותפות בהנהגה, ולפי תוספות על פי נימוק זה מוסבר מדוע גם אנשים וגם נשים חייבים במצוות הללו. יוצא שר' יהושע בן לוי בדבריו לא נימק רק את סיבת חיובן של הנשים אלא גם את סיבת החובה של הגברים. רש"י כתב את שני הנימוקים בנוגע לנר חנוכה ולמקרא מגילה.

התוספות (קח ע"ב ד"ה שאף) כתבו:

---

[2] תוס' (מגילה כד ע"א ד"ה אבל) ציינו אף הם שקטנים חייבים במקרא מגילה כמו נשים מפני שאף הם היו באותו ספק סכנה. הראב"ה, חלק ב – מסכת מגילה סימן תקסט, כתב שקטנים ונשים חייבים מפני שאף הם היו באותו הנס.

[3] כך מופיע בשם בעל הלכות גדולות גם בערכין ג ע"א תוד"ה פסק (אם כי שם כתוב: אבוה דרבי מנחם); רא"ש מגילה א, ד; רבינו ירוחם – תולדות אדם וחוה נתיב י חלק ג דף סג טור ב, ועוד.

ואי לאו האי טעמא, לא היו חייבות משום דנשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמא אף על גב דארבעה כוסות דרבנן, כעין דאורייתא תיקון.

לפי התוספות הצורך של ר' יהושע בן לוי לנמק מדוע נשים חייבות בארבע כוסות הוא שהדין שנשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמן חל גם במצוות דרבנן,[4] ור' יהושע בן לוי הסביר מדוע למרות זאת הן חייבות לשתות ארבע כוסות. לפי דברי התוספות הללו, ר' יהושע בן לוי הסביר בעיקר את הטעם לחובת נשים בארבע כוסות. הסבר זה איננו תואם לכאורה את דברי התוספות (ד"ה היו) שר' יהושע בן לוי הסביר את הסיבה שאנשים ונשים חייבים בארבע כוסות.

נראה ליישב את הדברים על בסיס דבריו של הרב יצחק זאב סולובייצ'יק, הרב מבריסק (חדושי הגרי"ז, ערכין ג ע"א), בנוגע לדברי ר' יהושע בן לוי באשר לחובת מגילה:

"אמר ר' יהושע בן לוי: נשים חייבות במקרא מגילה שאף הן היו באותו הנס". יש להסתפק אם הפירוש דמטעם זה ליכא בהו פטורא דמצוות עשה שהזמן גרמא, דדין זה דמצוות עשה שהזמן גרמא שייך אף במצוות דרבנן וממילא נכללו בחיובא דקריאת המגילה הנאמר באנשים. או דהוא חיוב מיוחד לנשים מטעם זה דאף הן היו באותו הנס.

חקירתו היא אם הנימוק "אף הן היו באותו הנס" בא לשלול את העובדה שמדובר במצוות עשה מדרבנן שהזמן גרמה ולכן נשים יהיו חייבות כמו אנשים, או שזו אכן מצוות עשה מדרבנן שהזמן גרמה, והנימוק מלמד מדוע בכל זאת נשים חייבות.

נראה להציע שתוספות כאן הסבירו לפי הצד הראשון בחקירה, ואז הדברים תואמים לכך שהנימוק מבוסס על כך שנשים ואנשים חייבים בארבע כוסות מאותו טעם "שהיו בספק" ולזה התכוון גם ר' יהושע בן לוי.

תוספות (שם ד"ה היו) הקשו עוד:

אף על גב דאף הן היו באותו הנס "כי בסוכות הושבתי"? התם בעשה דאורייתא, אבל בארבעה כוסות דרבנן תיקנו גם לנשים כיון שהיו באותו הנס.

קושיית תוספות היא מדוע לא נחייב נשים במצוות סוכה, הרי גם סוכות הוא זכר ליציאת מצרים, וגם שם נחייבן משום שאף הן היו באותו הנס? את תשובת תוספות הסביר המהר"ל (גבורות ה' פרק מח):

ואין זה קשיא, דאף על גב שהיו הנשים בנס סוכה רחמנא פטרה הנשים, והמלך יכול לפטור את מי שירצה מן השעבוד. אף על גב דלפי הסברא הכל משועבדים, יכול לפטור את שירצה. אבל מצות דרבנן דקבלנו אנחנו ארבע כוסות בשביל נס הגאולה, אין חלוק בין נשים ובין אנשים כיון שהכל היו באותו הנס ולפיכך המצוה אף על הנשים.

...ועוד דלא דמי מצוה דרבנן, דכל מצות דרבנן הם תלוים בלא תסור, וכאשר מקיים מצות ארבע כוסות מקיים מצות לא תסור שזהו עיקר המצוה... משום שמצוה לשמוע אל דברי חכמים וכל המצות שהם מדבריהם הם בלאו דלא תסור, ולא שייך בלאו דלא תסור מצות עשה שהזמן גרמא דזהו לא תעשה... ופירוש הראשון פשוט.

נשים פטורות ממצוות עשה מהתורה שהזמן גרמן כי "רחמנא פטריה". אך כשחכמים תיקנו לשתות ארבע כוסות, הם הקובעים את אופי המצווה ומי חייב בה. כאן בארבע כוסות, כיון שנשים ניצלו מהצרות כמו אנשים, הכול חייבים במצווה זו. לפי התשובה השנייה של המהר"ל, החובה לקיים תקנה של חכמים מבוססת על הפסוק "לא תסור" (דברים יז, יא), וממילא זו מצוות לא תעשה, וגם אם הזמן גרמה – נשים חייבות בה.

---

[4] כך כתבו גם: ברכות כ ע"ב תוד"ה בתפילה, ושם בתוספות ר' יהודה החסיד ד"ה וחייבין, ראה גם בצל"ח שם; מגילה כד ע"א תוד"ה מי. ראה עוד: שו"ת חוות יאיר סי' יא, ועוד.

בתשובותיו שלל המהר"ל את ההנחה שבשאלת התוספות, שנשים פטורות ממצוות עשה מדרבנן שהזמן גרמן.

2. רמב"ם: והכל חייבים... אחד אנשים ואחד נשים

בנוגע לארבע כוסות כתב הרמב"ם (הל' חמץ ומצה ז, ז):

> וכל אחד ואחד בין אנשים בין נשים חייב לשתות בלילה הזה ארבעה כוסות של יין.

דברי הרמב"ם תואמים למובא בברייתא (קח ע"ב), והרמב"ם לא ציין בהקשר זה את דברי ר' יהושע בן לוי "שאף הן היו באותו הנס". גם בנוגע למצוות האחרות לא ציין הרמב"ם את נימוקו של ר' יהושע בן לוי. נראה שהרמב"ם הבין את דברי ר' יהושע בן לוי כדברי התוספות. "אף הן" – הנשים, "היו באותו הנס" - ניצלו מהצרות והסכנות והיו להן ניסים כמו לאנשים.

בעניין מגילה כתב הרמב"ם (הל' מגילה א, א): "והכל חייבים בקריאתה אנשים ונשים". הרמב"ם לא כתב שיש חובה מיוחדת לנשים לקרוא מגילה כי אף היו באותו הנס. דבריו מבוססים על המשנה (מגילה ב, ד) "הכל כשרין לקרות את המגילה". על כך שאלה הגמרא (ערכין ב ע"ב-ג ע"א):

> לאתויי מאי? לאתויי נשים, וכדר' יהושע בן לוי, דאמר ר' יהושע בן לוי: נשים חייבות במקרא מגילה, שאף הן היו באותו הנס.

גם כאן נפרש שדברי ר' יהושע בן לוי מסבירים מדוע גברים ונשים חייבים במקרא מגילה "אף הן היו באותו הנס" במובן זה שהם ניצלו מהסכנה. הרמב"ם לא תיאר בהלכות מגילה מה אירע בפורים, שהרי הדברים כתובים במגילת אסתר: "להשמיד להרג ולאבד את כל היהודים מנער ועד זקן טף ונשים ביום אחד" (אסתר ג, יג).

בנוגע לנר חנוכה כתב הרמב"ם (הל' חנוכה ג, ד): "כל שחייב בקריאת המגילה חייב בהדלקת נר חנוכה". מדוע כתב הרמב"ם כך ולא כתב באופן ברור שאנשים ונשים חייבים בנר חנוכה וכפי שכתב בנוגע לארבע כוסות ולמקרא מגילה? הרב נחום רבינוביץ' (יד פשוטה שם) כתב שבשונה ממקרא מגילה, ונוסיף אנו שגם בשונה מארבע כוסות, אין מקור מפורט בדברי תנאים ואמוראים שכתוב בו מי חייב בנר חנוכה. בגמרא (שבת כג ע"א) נאמר:

> הדליקה חרש שוטה וקטן - לא עשה ולא כלום. אשה ודאי מדליקה, דאמר רבי יהושע בן לוי: נשים חייבות בנר חנוכה, שאף הן היו באותו הנס.

כמו כן כתוב שנר חנוכה הוא חובת "איש וביתו" (שבת כא ע"ב). ההדגש כאן הוא בחובה המשפחתית להדליק. הרמב"ם הפנה למה שכתב בנוגע למגילה, כדי לומר שחובת הדלקת נר חנוכה לאנשים ונשים היא אישית, אלא שהיא נעשית במסגרת הבית, המשפחה.

על זאת יש להוסיף שבהלכה הפותחת את הלכות חנוכה (ג, א) תיאר הרמב"ם מנקודת מבטו את שאירע בימי החשמונאים ומה היה הנס ועל מה ומדוע קבעו את ימי חנוכה:

> בבית שני כשמלכו יון גזרו גזרות **על ישראל** ובטלו דתם ולא הניחו אותם לעסוק בתורה ובמצות, ופשטו ידם בממונם **ובבנותיהם** ונכנסו להיכל ופרצו בו פרצות וטמאו הטהרות, וצר להם **לישראל** מאד מפניהם ולחצום לחץ גדול. עד שריחם עליהם אלהי אבותינו והושיעם מידם והצילם וגברו בני חשמונאי הכהנים הגדולים והרגום והושיעו ישראל מידם והעמידו מלך מן הכהנים וחזרה מלכות לישראל יתר על מאתים שנה עד החורבן השני.

הרמב"ם תיאר את הסכנות והצרות שעשו לעם ישראל ובכלל זה גם לנשים – לבנותיהם. מכאן שהנימוק "אף הן היו באותו הנס" איננו נימוק ייחודי לחיוב נשים בהדלקת נר חנוכה, זה אותו הנימוק המסביר גם מדוע אנשים חייבים במצווה זו.[5]

יוצא אפוא שהרמב"ם לא נימק מדוע נשים חייבות בארבע כוסות, מגילה וחנוכה, ולא הזכיר במצוות אלו במפורש את דברי ר' יהושע בן לוי.[6] אך בשל העובדה שהרמב"ם השווה את החובה של נשים וגברים במצוות אלו, ולפחות בנוגע לחנוכה תיאר הרמב"ם את הסכנה שממנה ניצלו האנשים והנשים, נראה שהוא פירש את דברי ר' יהושע בן לוי כדברי התוספות (קח ע"ב ד"ה היו) על בסיס דברי בר קפרא בירושלמי "שאף הן היו בספק".

נראה שהרמב"ם לא נזקק לפירוש התוס' (שם ד"ה שאף) שהסבירו שטעמו של ר' יהושע בן לוי נצרך כי לכאורה נשים היו פטורות מארבע כוסות מפני שזו מצוות עשה שהזמן גרמא, ועל אף שהיא מצוה מדרבנן, "כעין דאורייתא תיקון". לפי הרמב"ם אין צורך לומר זאת, מאחר שלפי הרמב"ם מצוות עשה שהזמן גרמן הן רשימה מסוימת של מצוות שהייתה מסורת בנוגע להן שנשים פטורות, וחכמים קבעו שהמכנה המשותף הרחב לכל המצוות הללו הוא "הזמן גרמן", אך יש מצוות עשה שהזמן גרמן שנשים חייבות בהן. מדובר על פרטים שיצרו כלל, מכנה משותף רחב, אך הוא איננו מכיל את כל המצוות מסוג זה. כך כתב הרמב"ם בפירושו למשנה (קידושין א, ז):

> מצות עשה שהנשים חייבות, ומה שאינן חייבות בכל הקפן, אין להן כלל, אלא נמסרים על פה והם דברים מקובלים. הלא ידעת שאכילת מצה ליל פסח, ושמחה במועדים, והקהל, ותפלה, ומקרא מגלה, ונר חנוכה, ונר שבת, וקדוש היום, כל אלו מצות עשה שהזמן גרמה וכל אחת מהן חיובה לנשים כחיובה לאנשים.[7]

הרמב"ם הזכיר את מקרא מגילה ונר חנוכה שהן מצוות מדרבנן, באותה רשימה שיש בה גם מצוות מהתורה כמו מצה בליל פסח, שמחה במועדים ועוד, כשהמכנה המשותף שלהן הוא שהן מצוות עשה שהזמן גרמן ונשים חייבות כמו אנשים. כך המסורת בנוגע למצוות הללו. הן אמת שהרמב"ם לא הזכיר ברשימה זו את חובת הנשים לשתות ארבע כוסות שגם היא חובה מדרבנן, אך נראה שהרמב"ם נתן כמה דוגמאות מהתורה ומדרבנן, ולא התכוון למנות את כל המצוות שהזמן גרמן.

---

[5] אמנם בספרי: "הלל בחנוכה ופורים", חגי יהודה וישראל, עמ' 350-358, הסברתי שהדלקת נר חנוכה היא הודאה לה' על נס פך השמן, ואמירת הלל היא הודאה לה' על ההצלה מהסכנות והצרות ועל חזרת מלכות ישראל.

[6] הרב צבי פסח פרנק, מקראי קדש – חנוכה, עמ' כח, כתב בשם האדר"ת, שר' יהושע בן לוי סבר (סוכה מו ע"א) שאין מברכים על ארבעת המינים בימי חול המועד מפני שהחובה היא מדרבנן. מכאן שהוא סובר שאין חובת "לא תסור" על מצוות מדרבנן. "ולפי זה לדידן דקיי"ל דאיכא לאו דלא תסור במצוה דרבנן, אפשר דבאמת נשים חייבות בנר חנוכה משום לאו דלא תסור. ובזה יתיישב שפיר זה שהרמב"ם לא הזכיר בשום מקום הטעם דאף הן היו באותו הנס". כוונת האדר"ת שאנו פוסקים שהחובה לקיים מצוות דרבנן נובעת מ"לא תסור" על פי הרמב"ם (הל' ברכות יא, ג): "וכן כל המצות שהן מדברי סופרים בין מצוה שהיא חובה מדבריהם כגון מקרא מגילה והדלקת נר בשבת והדלקת נר חנוכה, בין מצות שאינן חובה כגון עירוב ונטילת ידים מברך על הכל קודם לעשייתן אשר קדשנו במצותיו וצונו לעשות. והיכן צונו בתורה? שכתוב בה 'אשר יאמרו לך תעשה' (דברים יז, יא). נמצא ענין הדברים והצען כך הוא: אשר קדשנו במצותיו שציוה בהן לשמוע מאלו שצונו להדליק נר של חנוכה או לקרות את המגילה וכן שאר כל המצות שמדברי סופרים". הרמב"ם ציין את מצוות העשה לשמוע לדברי חכמים, כי הוא הדגים את החובה במצוות עשה מדרבנן - מגילה, נר שבת וחנוכה, וכדרכו בספר המצוות (עשה קיד). כשמדובר על תקנת חכמים בלא תעשה, התבסס הרמב"ם בספר המצוות (לא תעשה שיב) על המשך הפסוק שם: "לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל".

אך יש להעיר על דברי האדר"ת, שמדברי ר' יהושע בן לוי בעניין ברכה על ארבעת מינים בחול המועד, ניתן ללמוד על כך שאין מברכים על מצווה מדרבנן, אך גם לפי ר' יהושע בן לוי חייבים לקיימה. לפי דבריו לכל היותר היה מקום לפטור נשים מלברך על מצוות אלו, אך הן תהיינה חייבות בהן, וממילא לא היה צורך גם לפי ריב"ל בנימוק שאף הן היו באותו הנס.

[7] הרמב"ם (הל' עבודה זרה יב, ג) כתב גם כן: "וכל מצות עשה שהיא מזמן לזמן ואינה תדירה נשים פטורות חוץ מקידוש היום, ואכילת מצה בלילי הפסח, ואכילת הפסח ושחיטתו, והקהל, ושמחה, שהנשים חייבות". ברשימה זו ישנן רק מצוות מהתורה, והיא איננה תואמת לחלוטין את רשימת המצוות שמהתורה שהזכיר הרמב"ם בפירוש המשנה. בספר המצוות בסוף מניין מצוות העשה, יש עוד מצוות שהזמן גרמן שנשים חייבות בהן ולא נזכרו בפירוש המשנה בקידושין ובהלכות עבודה זרה, כגון מצוות עשה לספר ביציאת מצרים.

ב. ליל הסדר – החובה של נשים במצות הגדה, הלל ולשתות ארבע כוסות

להלן נתמקד בחובת נשים לשתות ארבע כוסות בליל הסדר ונכרוך זאת גם בחובתן לומר הגדה והלל. נעיין בדבריהם של שלושה ראשונים – תוספות, הרמב"ם והחינוך.

1. תוספות

במשנה (סוכה לח ע"א) נאמר:

> מי שהיה עבד או אשה או קטן מקרין אותו – עונה אחריהן מה שהן אומרין, ותבא לו מאירה.

רש"י שם כתב שאשה פטורה מאמירת הלל, אך לא נימק זאת. תוספות שם (ד"ה מי) כתבו:

> מי שהיה עבד ואשה – משמע כאן דאשה פטורה מהלל דסוכות וכן דעצרת. וטעמא משום דמצוה שהזמן גרמא היא.
>
> אף על גב דבהלל דלילי פסחים, משמע בפרק ערבי פסחים (דף קח.) דמחייבי בד' כוסות ומסתמא לא תיקנו ד' כוסות אלא כדי לומר עליהם הלל ואגדה?
>
> שאני הלל דפסח דעל הנס בא, ואף הן היו באותו הנס, אבל כאן לא על הנס אמור.

לפי תוספות נשים פטורות מאמירת הלל בסוכות ובעצרת, כי זו מצוות עשה שהזמן גרמה.[8] כוונתם להלל הנאמר ביום טוב, כאמור בתוספתא (סוכה ג, ב):

> דאמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יהוצדק, שמונה עשר ימים שהיחיד גומר בהן את ההלל: שמונה ימי החג, ושמונה ימי חנוכה, ויום טוב הראשון של פסח, ויום טוב (הראשון) של עצרת.

הימים הללו שבהם אומרים הלל הם תקנת נביאים, כאמור בהמשך הגמרא (פסחים קיז ע"א):

> והלל זה מי אמרו? נביאים שביניהן תקנו להן לישראל, שיהו אומרין אותו על כל פרק ופרק ועל כל צרה וצרה שלא תבא עליהן, ולכשנגאלין אומרים אותו על גאולתן.[9]

"על כל פרק ופרק" – שלושת הרגלים, ו"על כל צרה שלא תבוא עליהן" – כגון חנוכה. יושם לב שתוספות לא הזכירו את ההלל הנאמר ביום טוב ראשון של חג הפסח. לכאורה כשם שנשים פטורות מהלל של סוכות ועצרת, כך פטורות גם מהלל של פסח.

בנוגע להלל שנאמר בליל הסדר, תוספות התבססו בשאלתם על מה שנאמר בסוגייתנו שנשים חייבות בארבע כוסות, "ומסתמא לא תיקנו ד' כוסות אלא כדי לומר עליהם הלל ואגדה". תוספות הזכירו רק הלל והגדה מפני שנשים חייבות מהתורה בקידוש ובברכת המזון (ברכות כ ע"ב), והתקנה בליל הסדר היא לשתות כוס בקידוש וכוס בברכת המזון.

באשר להלל, מהתוספתא (פסחים י, ו-ז) משמע שנשים קוראות את ההלל בליל הסדר:

> ו. המקרא את ההלל הם הולכין אצלו וקורין והוא אין הולך אצלם.
>
> ז. המקרא את בניו **ובנותיו** קטנים, צריך להיות עונה עמהן במקום שעונין. באי זה מקום הוא עונה? הגיע ל"ברוך הבא" אומר עמהן: "בשם ה'". הגיע ל"ברכנוכם" אומר עמהן: "מבית ה'".

ההלל הנאמר בליל הסדר הוא חלק ממצוות ההגדה. כך מסתיימת ברכת המגיד (משנה פסחים י, ה):

> לפיכך אנחנו חייבין **להודות להלל** לשבח לפאר לרומם להדר לברך לעלה ולקלס למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הניסים האלו הוציאנו מעבדות לחירות מיגון לשמחה ומאבל ליום טוב ומאפילה לאור גדול ומשעבוד לגאולה ונאמר לפניו הללויה.

---

[8] במקום אחר (שם ד"ה ותהי) כתבו תוספות באופן כללי שנשים פטורות מאמירת הלל כי זו מצוות עשה שהזמן גרמה, וכן במסכת ברכות (כ ע"ב ד"ה בתפלה) בהסבירם משנה זו שבמסכת סוכה.

[9] ראה רש"י תענית כח ע"ב ד"ה מנהג וד"ה יחיד, שקישר את דברי ר' שמעון יהוצדק עם הברייתא שבה נאמר שתיקנו לומר הלל על כל פרק ופרק.

כאמור לעיל, ההלל הנאמר בתפילת שחרית ביום טוב ובתפילת שחרית ביום שנעשה בו נס הוא תקנת נביאים. אך ההלל שנאמר במסגרת מצוות המגיד שבליל הסדר, הוא הלל מדאורייתא וזאת בשל היות מצוות המגיד מצווה מהתורה. ייתכן שלזה התכוונו תוספות בדבריהם שההלל של ליל הסדר שונה מההלל של סוכות ועצרת. ההלל של ליל הסדר הוא מהתורה, ומטרתו להודות על הנס.

בנוגע למצווה לספר את סיפור יציאת מצרים, לפי התוספות מאחר שתיקנו שנשים חייבות בארבע כוסות, והיות שהכוס השנייה היא על ההגדה ובה כלולים שני הפרקים הראשונים של הלל שהוא עצמו חלק ממצוות המגיד, יוצא שבעקבות תקנת ארבע כוסות, נשים חייבות גם לומר הגדה בליל הסדר, אם כי החובה היא מדרבנן. זו כוונת תוספות בשאלתם: "ומסתמא לא תיקנו ד' כוסות אלא כדי לומר עליהם הלל ואגדה". לכאורה לא ברור מדוע כתבו תוספות: "ומסתמא לא תיקנו... אלא", הרי מפורש במשניות שבפרקנו על מה תיקנו כל כוס: כוס ראשונה – קידוש (משנה ב), כוס שנייה – הגדה (משנה ד), כוס שלישית - ברכת המזון (משנה ז), וכוס רביעית – הלל (משנה ח). אלא שזה מה שהסבירו תוספות בתשובתם: "שאני הלל דפסח דעל הנס בא, ואף הן היו באותו הנס". חכמים תיקנו שנשים חייבות לשתות ארבע כוסות משום שאף הן היו באותו הנס, והתקנה היא שישתו ארבע כוסות באותם השלבים במהלך הסדר שתיקנו חכמים.

סיוע נוסף לתוספות, ולפחות במה שנוגע לכוס הרביעית על ההלל, ניתן ללמוד מתוספות במסכת מגילה (כא ע"א ד"ה לאתויי), אם כי כידוע אין הכרח שאלו אותם בעלי תוספות. תוספות עסקו שם בסוף זמן אכילת המצה בליל הסדר, ופסקו להלכה כר' אלעזר בן עזריה שאמר שיש לסיים את האכילה עד חצות:

> ואם כן צריך למהר לאכול מצה בלילי פסחים קודם חצות, ואפילו מצה של אפיקומן, שהרי חיוב מצה בזמן הזה הוה דאורייתא. אבל בהלל של אחר אפיקומן אין להחמיר כל כך, שהרי מדרבנן הוא.

שני פרקי ההלל הראשונים נאמרים במסגרת המגיד וזו מצוות התורה "והגדת לבנך". באשר לשאר פרקי ההלל הנאמרים לאחר אכילת האפיקומן, ולאחר הכוס השלישית הנאמרת על ברכת המזון, הכוס הרביעית על ההלל היא מדרבנן. אמנם הר"ן (פסחים כז ע"ב בדפי הרי"ף [מגילה ז ע"ב בדפי הרי"ף]) כתב בשם תוספות: "צריך ליזהר ולאכול קודם חצות מצה של אפיקומן, ואפילו בקריאת ההלל החמירו בתוספות לקרותו קודם חצות", אבל גם לפי הר"ן אין זה אומר שההלל של הכוס הרביעית הוא מהתורה.

2. הרמב"ם

הרמב"ם (ספר המצוות, עשה קנז) כתב על מצוות סיפור יציאת מצרים, אך לא הזכיר חובה של נשים לספר. בסוף מניין מצוות העשה כתב הרמב"ם שיש שישים מצוות הכרחיות, ומתוכן ארבעים ושש מצוות שגם נשים חייבות בהן, ומצוות סיפור יציאת מצרים (עשה קנז) נכללת במצוות שנשים חייבות.

במשנה תורה (הל' חמץ ומצה ז, א) לא כתב הרמב"ם שנשים חייבות במצוות סיפור יציאת מצרים. אך בהמשך הפרק, בעניין ארבע כוסות, כתב (שם ז):

> וכל אחד ואחד בין אנשים בין נשים חייב לשתות בלילה הזה ארבעה כוסות של יין.

דברי הרמב"ם דומים לאמור בברייתא בסוגייתנו (קח ע"ב): "תנו רבנן: הכל חייבין בארבע כוסות הללו, אחד אנשים ואחד נשים...". הרמב"ם לא ציין את הנימוק של ר' יהושע בן לוי "שאף הן היו באותו הנס". בהלכות שאחר כך (שם ח-י) כתב הרמב"ם את פרטי ההלכות הנוגעים לארבע כוסות ולא הבחין בפרטים אלו בין נשים לאנשים. פרטים אלו כוללים גם את השלבים במהלך הסדר שבהם שותים (שם י):

> כל כוס וכוס מארבעה כוסות האלו מברך עליו ברכה בפני עצמה, וכוס ראשון אומר עליו קדוש היום, כוס שני קורא עליו את ההגדה, כוס שלישי מברך עליו ברכת המזון, כוס רביעי גומר עליו את ההלל ומברך עליו ברכת השיר.

דברי הרמב"ם כאן תואמים למה שכתב בעניין זה בסוף ספר המצוות שנשים חייבות מהתורה במצוות ההגדה, שכלול גם ההלל. נשים חייבות בקידוש מהתורה (הל' עבודה זרה יב, ג), וחייבות בברכת המזון מהתורה (הל' ברכות ה, א).

בניגוד לתוספות שהקביעה של חכמים שנשים חייבות בארבע כוסות הביאה לכך שנשים חייבות גם בהגדה מדרבנן, לפי הרמב"ם נשים חייבות במצוות הגדה מהתורה, וחכמים קבעו שעליהן לשתות ארבע כוסות, וכמו שאנשים חייבים.

3 ספר החינוך

ספר החינוך (מצוה כא) כתב שנשים חייבות במצוות מגיד והלל מן התורה:

> לספר בענין יציאת מצרים בליל חמשה עשר בניסן כל אחד כפי צחות לשונו, ולהלל ולשבח השם יתברך על כל הנסים שעשה לנו שם, שנאמר "והגדת לבנך" (שמות יג, ח). וכבר פירשו חכמים דמצות הגדה זו היא בליל חמשה עשר בניסן בשעת אכילת מצה... ונוהגת בזכרים ובנקבות, בכל מקום ובכל זמן, ועובר עליה ביטל עשה.

המנחת חינוך שם (ס"ק ו) תמה על כך:

> ונוהגת בזכרים ונקבות. דבר זה חידוש גדול אצלי למה יהיה נוהג מצוה זו בנשים כיון דהוי מצוות עשה שהזמן גרמא ונשים פטורות? ורמב"ם (הל' חמץ ומצה ו, י) גבי אכילת מצה כתב מפורש דנשים חייבות כמבואר בש"ס, אבל כאן [בנוגע לאמירת הלל בליל הסדר] לא כתב זה. ולא מצאתי זה בשום מקום. ועיין רמב"ם (הל' עבודה זרה יב, ג) חשיב המצוות עשה שהזמן גרמן שנשים חייבות - קידוש היום, אכילת מצה, ופסח, ושמחה, והקהל. ולא חשיב זה. מהיכי תיתי יתחייבו נשים במצוה זו? ולומר הטעם שנשים היו גם כן באותו הנס כמו מקרא מגילה [מגילה ד ע"א] וד' כוסות [פסחים קח ע"ב] כבר הוכיחו התוס' דדין זה אינו אלא דרבנן בכמה מקומות.
>
> ...ואפשר לומר לפי מה שהביא הרמב"ם (הל' חמץ ומצה ז, א) פסוק זה ד"זכור את יום צאתך מארץ מצרים" כמו שנאמר "זכור את יום השבת לקדשו", אם כן אפשר דהוי גזרה שווה מקידוש של שבת, כמו דשם נשים חייבות הוא הדין גם כאן. אבל באמת בש"ס דילן אינו מוזכר. ...כיון דהרמב"ם לא הביא דין זה ואין עולה על זכרוני מי שיביא זה, דברי הרב המחבר צע"ג מנין לו לחייב נשים בפשיטות במצוה זו.
>
> ואין ראיה מאשתו שואלתו, היינו דמצוה עליו שיהיה כן אבל על האשה ודאי אין מצוה כלל. וגם החומרא של הרב המחבר מביא לידי קולא כי לדבריו מוציאין נשים ידי חובה אנשים בסיפור יציאת מצרים ובאמת כל שאינו מחויב בדבר אין מוציא. עין ש"ס (פסחים קטז ע"ב) גבי רב יוסף ורב ששת דאמרו הגדה וכו' ולומר כיון דהתורה אמרה בדיבור זה בשעה שיש מצה וכו' והם חייבים באכילת מצה גם כן חייבים בזה, אין זה כלום דהתורה כתבה לגבי אנשים דאז הוא זמן חיוב. ומצינו כי"ב במצות אחרות ומ"מ אין הנשים חייבות, וצע"ג בזה.

נראה שהחינוך הלך בדרכו של הרמב"ם שכאמור לעיל כתב שנשים חייבות במצוות מגיד מהתורה. אלא שנראה שהחינוך אף חידד יותר את החובה לספר את סיפור ביציאת מצרים כחלק מהותי מהמצווה לאכול מצה, שבה גם אשה חייבת (ספר החינוך מצוה י). נסביר את דברי החינוך על בסיס הבחנה בהצגת מצוות סיפור יציאת מצרים בין הרמב"ם לבין החינוך.

הרמב"ם (ספר המצוות, עשה קנז) הציג כך את מצוות סיפור יציאת מצרים:

> שצונו לספר ביציאת מצרים, בליל חמשה עשר בניסן בתחלת הלילה כפי צחות לשון המספר. וכל מה שיוסיף במאמר ויאריך הדברים בהגדלת מה שעשה לנו השם ומה שעשו עמנו המצרים מעול

וחמס ואיך לקח השם נקמתנו מהם ובהודות לו יתברך על מה שגמלנו מחסדיו יהיה יותר טוב, כמו שאמרו (הגדה של פסח) כל המאריך לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח.

והכתוב שבא על הצווי הזה הוא אמרו יתברך "והגדת לבנך ביום ההוא" (שמות יג, ח). ובא הפירוש (שם ומכילתא) "'והגדת לבנך' יכול מראש חדש? תלמוד לומר 'ביום ההוא'. אי ביום ההוא יכול מבעוד יום? תלמוד לומר 'בעבור זה'. 'בעבור זה' לא אמרתי אלא בשעה שיש מצה ומרור מונחים לפניך". כלומר מתחלת הלילה חייב אתה לספר.

הרמב"ם האריך להסביר שני מרכיבים במצווה: א. טיב מצוות הסיפור: "שציוונו לספר ביציאת מצרים... כפי צחות לשון המספר... הרי זה משובח"; ב. התאריך בחודש שעליו ציוותה התורה, והזמן המסוים באותו תאריך: "בליל חמשה עשר בניסן בתחלת הלילה..."; "והכתוב שבא על הציווי... כלומר מתחלת הלילה חייב אתה לספר".

כך כתב הרמב"ם (הל' חמץ ומצה ז, א) בקצרה:

מצות עשה של תורה לספר בנסים ונפלאות שנעשו לאבותינו במצרים בליל חמשה עשר בניסן שנאמר "זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים" (שמות יג, ג), כמו שנאמר "זכור את יום השבת" (שמות כ, ח).

ומנין שבליל חמשה עשר? תלמוד לומר "והגדת לבנך ביום ההוא לאמר בעבור זה" בשעה שיש מצה ומרור מונחים לפניך.

ואף על פי שאין לו בן, אפילו חכמים גדולים חייבים לספר ביציאת מצרים, וכל המאריך בדברים שאירעו ושהיו הרי זה משובח.

גם כאן מוזכרים [א] טיב הסיפור: "מצוות עשה של תורה... יום השבת", "ואף על פי שאין לו בן... הרי זה משובח", וכן [ב] התאריך: "בליל חמישה עשר בניסן", "ומנין שבליל חמישה עשר... מונחים לפניך".

הדרשה: "לא אמרתי אלא בשעה שיש מצה ומרור מונחים לפניך", מלמדת על התאריך והזמן בלבד. במניין המצוות הקצר כתב הרמב"ם: "לספר ביציאת מצרים באותו הלילה".

יושם לב שהרמב"ם בספר המצוות ובהלכות חמץ ומצה לא כתב בהגדרת המצווה את החובה לומר הלל.

ספר החינוך (מצווה כא) כתב כך:

לספר בענין יציאת מצרים בליל חמשה עשר בניסן כל אחד כפי צחות לשונו, ולהלל ולשבח השם יתברך על כל הנסים שעשה לנו שם, שנאמר "והגדת לבנך" (שמות יג, ח). וכבר פירשו חכמים דמצות הגדה זו היא בליל חמשה עשר בניסן בשעת אכילת מצה...

גם החינוך כתב שני מרכיבים: [א] טיב הסיפור וכלל את חובת ההלל במסגרת מצוות הסיפור, מה שלא הופיע ברמב"ם, וכן [ב] התאריך בליל חמישה עשר בניסן, אך בשונה מהרמב"ם, הסיפור הוא "בשעת אכילת מצה". לכאורה בזמן שאוכלים אי אפשר לספר? אלא שכוונתו לומר שהסיפור וההלל נועדו להסביר מדוע אוכלים בלילה זה מצה. "לא אמרתי אלא בשעה שמצה ומרור מונחים לפניך" - לפי הרמב"ם זה הסימן, ולפי החינוך זו הסיבה, ומאחר שאשה חייבת מהתורה לאכול מצה בליל הסדר (פסחים מג ע"ב; קידושין לד ע"א; ספר החינוך מצוה י), ממילא ההגדה והלל הם חלק ממצוות אכילת המצה, ואשר על כן כתב החינוך שמצווה זו נוהגת גם בנקבות, ובזה מיושבת קושיית המנחת חינוך. יש לציין שגם החינוך לא הזכיר את נימוקו של ר' יהושע בן לוי שאשה חייבת בארבע כוסות כי אף הן היו באותו הנס.

ממכלול הדברים עולה שלדברי התוספות (סוכה לח ע"א ד"ה מי) חובת נשים במצוות סיפור יציאת מצרים היא מדרבנן ועקב כך תיקנו חכמים שיש לשתות ארבע כוסות שאחת מהן היא על ההגדה. לפי הרמב"ם והחינוך נשים חייבות במצוות סיפור יציאת מצרים מהתורה, וחכמים הוסיפו על חובה זו חובה לשתות ארבע כוסות - אנשים ונשים כאחד.

מחלוקת בשאלה אם נשים חייבות במצות סיפור יציאת מצרים מהתורה או מדרבנן, מופיעה גם בשני תירוצים של תוספות. התוספות (מגילה ד ע"א ד"ה שאף) הקשו:

> גבי מצה יש מקשה למה לי היקשא דכל שישנו בבל תאכל חמץ ישנו בקום אכול מצה (פסחים מג ע"ב), תיפוק ליה מטעם שהן היו באותו הנס? וי"ל דמשום האי טעמא לא מחייבא אלא מדרבנן אי לאו מהיקשא. ורבינו יוסף איש ירושלים תירץ דסלקא דעתך למיפטרה מגזירה שוה דט"ו ט"ו דחג הסוכות כדפי' פרק אלו עוברין (פסחים מג: ד"ה סלקא).

כוונת דברי רבינו יוסף איש ירושלים לדרשה 'מה להלן בסוכה נשים פטורות אף כאן במצה נשים פטורות', ולכן היה צורך ללמוד מהיקש שנשים חייבות במצה. לפי התירוץ הראשון, יצא שנשים חייבות במצות סיפור יציאת מצרים מדרבנן, ולפי התירוץ של רבינו יוסף איש ירושלים נשים חייבות במצות סיפור יציאת מצרים מן התורה. אמנם אין מתאימים בין תוספות במסכתות שונות, אך ההסבר של התוספות בסוכה תואם לדברי התוספות במגילה, ודברי הרמב"ם והחינוך תואמים לדברי רבינו יוסף איש ירושלים שנזכר בתוספות.[10]

סיכום

דברי רבי יהושע בן לוי שנשים חייבות במקרא מגילה, נר חנוכה וארבע כוסות מהטעם ש"אף הן היו באותו הנס", מחדדים לפי חלק מהמפרשים את מקומן של נשים שהובילו או שהיו שותפות בהובלה שהביאה לנס ולהצלה. לפי מפרשים אחרים הם גם בסיס לנימוק לכך שחכמים תיקנו מצוות אלו לגברים ולנשים שניצלו מהסכנה.

הדיון בנוגע לחובת נשים בארבע כוסות בליל הסדר משליך גם על חובת נשים לומר הלל בליל הסדר, שהרי אין מטרה רק לשתות יין בכמות של ארבע כוסות, אלא שותים את היין במסגרת הסדר במקומות מסוימים ובכוונה מסוימת. אמנם לפי ראשונים אחרים ההלל הוא חלק מהמצווה לספר את סיפור יציאת מצרים.

---

[10] מקורות רבים בעניין חובת נשים בסיפור יציאת מצרים, ראה: הרב עובדיה יוסף, שו"ת יחוה דעת חלק ב סימן סה. ראה גם: הרב יעקב אריאל, "קדימת האיש לאשה במצוות 'והגדת לבנך'", שו"ת באהלה של תורה, ה סי' מה; הרב עובדיה יוסף, שו"ת יחוה דעת חלק ה, סי' לד, כתב שנשים חייבות גם בהלל שאומרים בבית הכנסת לאחר תפילת ערבית. ראה גם: הרב יצחק אדלר, עיונים בלומדות, עמ' מז.